

УДК 811.161.2'42

НЕГАТИВНІ ЕМОЦІЇ ЯК ПЕРЕШКОДА ДЛЯ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ МОВЦІВ У ДІАЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Войцехівська Н. К.

Інститут мовознавства імені О. О. Потебні
Національної академії наук України

Статтю присвячено опису емоційних станів, що виникають у процесі напруженого (конфліктного) спілкування чи сприяють йому. На прикладі відрази як однієї з емоцій т. зв. «тріади ворожості» встановлено суть, психолого-фізіологічні ознаки й причини появи неприязні до співрозмовника; описано типовий сценарій розвитку, а також вербальні й невербальні прояви відрази; досліджено значення цієї емоції в соціумі та її вплив на взаємостосунки мовців у дискурсі.

Ключові слова: діалог, конфлікт, емоція, відраза.

Voitsekhivska N. K. Negative Emotions as Obstacle to Mutual Understanding of the Interlocutors in Dialogical Discourse. The article is devoted to the description of emotional states arising in the process of intense (conflict) communication or contributing to it. On the example of disgust as one of the emotions of the CAD Triad Hypothesis, the essence, psychological and physiological signs and reasons for the appearance of dislike for the interlocutor are established; a prototypical scenario of development, as well as verbal and non-verbal displays of disgust are described; the significance of this emotion in society and its influence on the speakers' relationship in discourse are explored.

Thus, disgust is a negative emotional reaction to things that have decomposed in physical/psychological sense. Its essence lies in the rejection of the object of disgust (either an interlocutor or a speaker himself/herself) which causes the speaker to feel dislike, antipathy and a strong desire to get rid of such an unpleasant feeling.

Combined with the emotions of strong aggressive potential (such as anger, indignation, hatred, etc.) disgust can provoke a conflict situation where a speaker prefers to get rid of the object of emotion in the form of physical violence (destruction). Out of touch with negative emotions, disgust, as a rule, does not create tension between communicative partners; so a speaker just avoids contact with an unpleasant interlocutor.

In discourse, disgust is expressed by verbal and non-verbal means, especially adjectives, exclamations and lexemes to denote mimic expressions of disgust emotion.

Key words: dialogue, conflict, emotion, disgust.

Постановка проблеми й обґрунтування актуальності її розгляду. Емоції невіддільні від людини та її комунікативного простору, тому Homo loquens («людина балакуча») є по суті Homo sentiens («людина чутлива») [5].

Найбільше емоції проявляються в процесі спілкування, насамперед діалогічного. Діалог, таким чином, стає не лише обміном репліками, а й експресією, емоціями та переживаннями, що можуть стати стимулом почати/не почати комунікацію або припинити її зовсім. Відповідно будь-яке слово і дія чи відсутність їх стає емоціогенним чинником, а мовці, спілкуючись між собою, переживають різні почуття й емоції, що, природно, надають висловленням додаткових відтінків і навіть визначають напрямок розвитку діалогу – гармонійний або конфліктний.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емоційні стани людини в процесі міжособистісної взаємодії стали предметом наукових пошуків Я. В. Гнезділової, М. М. Жовнір, Я. А. Покровської. Набули розмаху дослідження негативних емоцій у когнітивному, прагмалінгвістичному, лінгвокультурологічному аспектах, а також у різних типах дискурсу та з позицій гендеру (О. М. Ботвінко, Т. В. Іванова, С. М. Мандер, Ю. С. Наконечна). Вплив негативних емоцій у важких (проблемних, передконфліктних і власне конфліктних) ситуаціях соціальної взаємодії вивчали психологи І. Д. Бех, Ю. О. Дем'яненко,

Т. В. Мазур, В. М. Філіпович. Низку досліджень присвячено зіставленню деяких емоцій та їхніх проявів у споріднених і неспоріднених мовах (А. Вежбицька, Г. С. Григоренко, О. О. Коляденко, О. В. Липчанко, В. В. Рубльова, В. Д. Сліпецька). Така увага вчених різних мовознавчих напрямів (і різних наук) до проблеми емоцій сприяла виокремленню напряму лінгвістичних студій, що називається лінгвоемоціологією, або лінгвістикою емоцій (С. М. Мандер, В. Д. Сліпецька, В. І. Шаховський). Однак поза увагою дослідників залишився комплексний аналіз негативних емоцій, репрезентованих у текстових сегментах конфліктно забарвленого художнього дискурсу.

Формулювання мети і завдань статті. Мета статті – описати емоційні стани, що виникають у процесі напруженого (конфліктного) спілкування чи сприяють йому. У поле нашого зору потрапляє емоція відрази, що, поряд із гнівом і зневагою, входить до т. зв. «тріади ворожості» та може провокувати, за диференціальною теорією емоцій, агресію в дискурсі.

Завдання цієї статті полягають у: 1) встановленні суті емоції відрази через аналіз її психолого-фізіологічних ознак; 2) дослідженні причин появи й описі типового сценарію розвитку відрази; 3) розгляді значення емоції відрази в соціумі та її впливу на взаємостосунки мовців, зокрема в діалогічному мовленні; 4) характеристиці вербальних і невербальних проявів відрази в дискурсі.

Виконання зазначених завдань для досягнення поставленої мети сприятиме розробці теорії комунікації, зокрема в межах опису особливостей мовленнєвої поведінки учасників дискурсу крізь призму емоційних станів, а також аналізу механізмів саморегуляції (керування) негативними емоціями в процесі міжособистісного спілкування, а відтак ведення успішної мовленнєвої взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Відраза як негативна емоційна реакція на речі, що розклалися у фізичному/психологічному значенні, пов'язана з бажанням відсторонитися від огидного об'єкта й позбутися в такий спосіб неприємного відчуття. Через відторгнення фізично та психологічно небезпечних об'єктів відраза виконує важливу адаптивну роль у житті людини.

Етимологічно *відра'за* походить від *рази'ти* [7, т. 1, 394], де поняття огидного, неприємного й бажання відторгнути його трактується через рану, виразку, хворобу, щось заразне/інфекційне чи загрозове; образу, кривду, біль: *разіти*, [разок] «вразлива на дотик рана», [віразок] «виразка», *виразковий*, *відраза*, *відразливий*, *відразний*, [доразка] «образа», *заразити* «передати інфекцію», *заражати*, *зараза*, [заразень] «заразна речовина», *наражатися* «наштовхуватися; ставити себе під загрозу; [(комусь) ображати, бути неприємним, кривдити]», *поражати* «уражати», *поразити* «поранити, укусити», *пораженець*, *пораження*, *пораженство*, [пораза] «рана; поранення; поразка; мука, лихо»; *ураження* «образа; захворювання»; *уражати*, *уражувати*, *уразити*, *ураз* «рана; удар, образа», *уразка* «пошкодження, ранка», *уразливий*, [уразний] «болючий, який викликає біль», [уразовий] «поранений» [7, т. 5, 15–16].

Дослідник внутрішньої форми назв емоцій в українській мові П. О. Селігей зазначає, що чимало назв емоцій виникає від найменувань «емоціогенних» предметів і явищ, типових життєвих ситуацій, приємних або неприємних подій, – тих, що не залишають людину байдужою, неодмінно викликають у неї ті чи інші переживання. У випадку емоції відрази/огиди йдеться про такий напрямок семантичного розвитку: «предмет або ситуація» → «емоція, яку вони викликають»; згодом ця нова назва поширюється на схожі емоції від інших явищ: *огиди* «відраза» ← *гид* «нечисть, бруд» – *бруд* викликає *відразу*; *приїстися* «набриднути» ← *приїстися* «набридати від частого споживання» – *їжа*, яку споживають зачасто, втрачає свій приємний смак [4, 12]. Відраза до їжі, яку споживають без задоволення, супроводжується смаковим відчуттям чогось кислого (пор.: рос. *брезгать* «гидувати» ← псл. **brězъ* «кислий смак» [4, 13]), в'язким присмаком у шлунку, горлі й роті, нерідко з блюванням/нудотою.

Як бачимо, первісний об'єкт відрази як типової «біологічної» емоції, пов'язаної з відчуттям голоду, – речі, що розклалися в значенні фізичному [2, 296]. Однак у процесі еволюції відраза стала стосуватися речей, що розклалися в психологічному значенні: антипатія та обридження можуть спрямовуватися на особу, ідею, на самого суб'єкта емоції, різко знижуючи його самооцінку, а бажання позбутися чогось/

когось неприємного перетворюється на агресію, неприязнь і ворожість. Схоже трактування відрази міститься в словниках української мови: **ВІДРА'ЗА**, и, жс. Почуття огиди, ворожнечі до кого-, чого-небудь; несприйняття чогось неприємного [8, т. 1, 626; 9, 135].

Актуалізована в словникових дефініціях сема 'той, що викликає нудоту/гид', 'той, від якого верне', а також сема оцінки '[хтось] дуже поганий/неприємний/ворожий' є в прототиповому сценарії відрази. Такий сценарій включає в себе саму емоцію, причину її виникнення та наслідки (прояви), відображаючи розвиток емоції відрази до співрозмовника:

Відраза

Х відчуває щось

іноді людина думає приблизно таке:

Я знаю щось погане про цю людину

Я думаю щось погане про цю людину

Я відчуваю щось дуже погане

Тому я хотів би щось зробити

Тому ця людина почуває щось погане

Х відчуває щось схоже [3, 154].

Як бачимо, емоція відрази виникає через знання чогось негативного про діалогічного партнера ('я знаю щось погане про цю людину'), що зумовлює, своєю чергою, інтенсивне негативне судження про нього ('я думаю дуже погано про цю людину') та сильні негативні відчуття з боку суб'єкта емоції ('я відчуваю щось дуже погане'). Таке ставлення викликає бажання діяти ('я хотів би щось зробити'). Ставлення суб'єкта відрази до об'єкта є активним, і комунікативна взаємодія може розвиватися різними шляхами, а саме: відносно неконфліктний сценарій простого відсторонення від огидного об'єкта чи агресивний акт за умови поєднання відрази з обуренням і гнівом [3, 154].

Розгортаючись за певним сценарієм, емоція відрази отримує в діалогічному художньому дискурсі вербальний вияв. Згідно з В. І. Шаховським, лінгвістичними засобами вербалізація емоцій виступають: 1) номінація емоцій (лексичні одиниці, що містять лише поняття про певні емоції); 2) дескрипція (опис зовнішньої експресії: міміки обличчя, очей, губ; пантоміміки; тембру голосу, інтонації); 3) експлікація (безпосереднє вираження емоції через афективи, конотативи та потенціативи) [6]. За Г. С. Григоренко, вербалізація емоції огиди (а отже, й відрази) може здійснюватися трьома способами: 1) через безпосереднє найменування емоції огиди; 2) через опис переживання цієї емоції; 3) через вираження емоції огиди [1, 227].

Хоча номінації емоційного стану огиди/відрази прямо називають емоцію, яку переживають мовці, таку лексику розглядають як «асоціативно-емотивну», оскільки вона не висловлює емоцію огиди/відрази, а викликає асоціації, пов'язані з нею [1, 228]. Огида/відраза передається прикметниками *відразливий*, *огидний*, *бридкий*, *некрасивий*, *жирний*, *нудний*, вигуком «фу», що у своїй семантичній структурі містить тільки емоційний компонент: [Родіон:] **Фу, гидота яка!** (В. Винниченко), або через опис мімічних змін, викликаних відразою від побаченого/почутого: *Панок... гидливо кривив губи* (С. Васильченко).

Зовнішня експресія відрази пов'язана з первісним значенням розглядуваної негативної емоції: негатив-

ної реакції на їжу («відвернення») та чогось огидного на смак. Як наслідок, «зовнішніми» проявами відрази вважають відтягування вниз кутів рота, зморщування носа, іноді носовий видих, як роблять при неприємному запаху, бажаючи його видалити (слабкий ступінь відрази); відкривання рота з відтягуванням униз його кутів і видаванням гортанного звуку або відхаркуванням, спльовуванням, одночасним здригуванням, тремтінням і відштовхуванням від неприємного предмета (середній ступінь відрази):

[Побачивши послід], **наморщив носа** Димісь: – *Фуфлоса смердюча* (В. Єшкілев); *Він огидливо скривився й хитнув головою* (Олесь Досвітній); *Сьорбнувши гидкої юшки, морщилася Олечка* (А. Хижняк); *Дехто спльовує з огидою* (Леся Українка); [Денис:] ... **Гидко, всередині все аж трусується!** (М. Кропивницький).

Презирство, зневага виражається мімікою і жестами, що представляють уникання зорового/тактильного контакту, відкидання або видалення неприємного предмета, відвертання від нього, збільшення дистанції:

Як зненавиділа, то й дивитись не хоче на його – якийсь одворотний став він їй (С. Васильченко); *Таксист ступив крок до лежачого ... і з видимою огидою торкнувся його носом* (А. Кокотюха); *Бабуся ... гидливо витерла об рушник руки* (Ю. Збанацький); *Він тримає ... хром на витягнутих руках у пучках пальців, одвернувши голову, наче гидує* (В. Кучер); *Дехто одвертається ... з огидою* (Леся Українка); *Тамарка на юрбу плюнула – і геть* (Люко Дашвар).

Ідея відстані між мовцем і предметом, який викликає в неї емоцію (у нашому випадку відразу), полягає в тому, що приємні предмети притягують до себе людину, а неприємні – відштовхують. Через це назви приємних емоцій можуть мотивуватися лексикою зі значеннями короткої відстані, зближення, контакту, а неприємних – лексикою зі значеннями довгої відстані, відторгнення: *вернути* безос. «відчувати огиду, презирство» ← від виразу *вернути носа*; пор. ще: рос. *отвращение* «відраза» ← *отвратить* «відвертати» – неприємне примушує відвертатися [4, 14].

Як зазначалось, відраза може виникати не лише до харчових речовин, але й до співрозмовника чи розмови загалом тощо. Співрозмовник стає огидним, неприємним, відштовхує від себе своєю поведінкою, моральними властивостями, поглядами, вчинками, словами, зовнішнім виглядом і т. ін.:

Він був людиною малокультурною, брутальною, а суміш побожності, розпусти і гордині робили його й зовсім одворотним (П. Панч); *Неусвідомлена огидливість накопичувалась у Катерини до цієї незрілої, до смішного наївної людини* (Ірина Вільде); *Василина глянула на його й одвернулася. Мошицький був такий гидкий для неї, що вона аж іздригнулася* (І. Нечуй-Левицький); *Вона обридла йому гірше печеної редьки* (І. Нечуй-Левицький); *У мене до нього є й особиста неприязнь, глибока антипатія* (О. Донченко); *Різниця в поглядах та смаках довела, врешті, до того, що вони обридли одно одному і мусили розійтись* (М. Коцюбинський); *Адась почув, що та розмова була якась огидка, і перестав усміхатися* (І. Франко);

Слизький ... черв'як не міг би наповнити його більшою огидливістю, як ... ці, ніби для його власного добра, вимовлені слова (О. Кобилянська).

Почуття огиди, душевної неприязні чи недоброзичливості може виникати не лише до когось/чогось, але й до самого себе (прояв внутрішнього конфлікту):

Своє життя навіть спротивіло їй. Все те таке обридле та непривітне, все те не має ніякої радості у її серці (Панас Мирний); *В догоду його міркуванням, вона ... з душевною обридою мусить виборювати місце* (О. Гончар); *Він в думках вів з тими видавцями повні обачливої осоружності розмови* (Н. Рибак).

Спрямована на самого себе відраза знижує самооцінку, викликає самоосуд, самопринижує мовця:

Раптом їй стало ясно, що Клименко не помиляється, але як вона гидко повелася з ним! (О. Гурейв); *Богданові стало себе самого трохи бридко* (Ю. Покальчук); *Дівчині було бридко, розуміла, що принижує себе, але їй конче треба було знати правду* (Л. Дмитерко).

Сильна неприязнь до себе, співрозмовника чи того, про що він говорить, може викликати *нудоту* – «неприємне, мляве відчуття у шлунку й горлі, після якого часто настає блювання; *до нудоти* – до почуття відрази» [8, т. 5, 452] чи *оскому/оскомину* – «відчуття в'язкості в роті, а також неприємні відчуття на зубах» [8, т. 5, 768], напр.:

З сусідньої кімнати, де мешкав чоловік, залунало: «Гуцулко Ксеню, Я тобі на трембіті, Лиш одній в цілїм світі Розкажу про любов!» Оксану ледь не збудило (І. Роздобудько); *Розмова з о. Нестором млоїла його, мов оскоми на зубах* (І. Франко).

У конфліктному дискурсі відраза/огида може функціонувати самостійно чи комбінуватися з іншими, зазвичай негативними емоціями: співчуттям, страхом, обуренням, образою, презирством, роздратуванням, ворожістю, злістю, люттям чи ненавистю, напр.:

Тасі стало прикро, у неї з'явився дивний настрій – суміш співчуття й гидливості (Л. Дмитерко); *Притишений голос дратує Віру, викликає в ній не тільки відразу, але й обурення* (А. Шиян); *Я походив між ятками, наче на злість собі, повний чуття огиди, що в мені зростало* (М. Коцюбинський); *Вони [бакенбарди] йому ніколи не подобались, а сьогодні, коли в грудях кипіла злість на сина, видалися просто осоружними* (С. Добровольський); *Якась вороженча, якась відраза загарчала у ньому, немов збуджений пес* (М. Коцюбинський); *Слухаючи те гидке оповідання, Сусанна ледве дихала од гніву* (І. Нечуй-Левицький); [Варка:] **Ненавиджу вас, аж гиду!** (М. Кропивницький).

Поєднуючись із емоціями сильного агресивного потенціалу: злістю, обуренням, ненавистю, гнівом, – відраза може спровокувати конфліктну ситуацію, де мовець не просто уникає контакту з неприємною людиною, а воліє позбутися об'єкта емоції у формі фізичної розправи (знищення). Не випадково вислів *збивати (збити) оскому; зганяти (згонити, зігнати, зогнати) оскому* на кому означає «мститися кому-небудь за щось, зганяти злість» [8, т. 5, 768] та є

актом вербальної агресії щодо комунікативного партнера: *Батько сердиться... Згонить оскому на мені, лає мене* (А. Тесленко).

Поза зв'язком із агресивними емоціями відразу позбавлена потенціалу конфліктності. Про незначний потенціал щодо виникнення конфлікту свідчить свідомий намір комунікантів приховати свою відразу до співрозмовника й зберегти гармонію стосунків:

Настя, забувши свою гидливість, обіймає й цілує зморщене, спалене сонцем обличчя (З. Тулуб); *Ледве стримуючи пихливе гидування, [Потоцький] простяг йому два пальці* (З. Тулуб); *Микола, переборюючи огиду, випив [склянку] до дна [тут: запропонований співрозмовником алкоголь, щоб не образити його]* (Д. Ткач); *Капітан аж зубами заскреготав, насилу вдержуючи себе самого, щоби не кинутися на сього огидника* (І. Франко), де «огидник» – огидна, бридка людина [8, т. 5, 612].

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Отже, відраза – це емоція «тріади ворожості», суть якої полягає у відторгненні об'єкта огиди (співрозмовника чи самого себе), який викликає в мовця неприємні відчуття, гид, неприязнь, антипатію. Поєднуючись із іншими негативними емоціями, насамперед гнівом, відраза збільшує свій потенціал щодо виникнення конфлікту зі співрозмовником. Поза зв'язком із негативними емоціями відраза, як правило, не створює напруження між комунікативними партнерами, особливо якщо мовець свідомий своєї поведінки та знає, які негативні наслідки може мати невербальний і вербальний прояв відрази до співрозмовника чи до того, про що він говорить. У дискурсі відраза виражається вербальними та невербальними засобами, зокрема прикметниками, вигуками і лексемами на позначення мимічних проявів емоції огиди.

Перспективним є подальший аналіз емоцій «тріади ворожості» на матеріалі українського літературного конфліктного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Григоренко Г. С. Особливості вербалізації негативних емоцій у сучасному англomовному художньому дискурсі (на прикладі роману Ніколаса Спаркса «Остання пісня») / Г. С. Григоренко // Сучасні філологічні дослідження та навчання іноземної мови в контексті міжкультурної комунікації. – 2014. – № 1. – С. 223–229.
2. Изард К. Е. Эмоции человека / Кэррол Е. Изард ; [ред. : Л. Я. Гозман, М. С. Егорова]. – М. : Издательство Московского университета, 1980. – 440 с.
3. Покровская Я. А. Отражение в языке агрессивных состояний человека (на материале англо- и русскоязычной художественной прозы) : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Яна Александровна Покровская. – Волгоград, 1998. – 183 с.
4. Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / П. О. Селігей. – К., 2001. – 20 с.
5. Шаховский В. И. Некоторые механизмы эмоционального резонирования в межкультурной коммуникации [Электронный ресурс] / В. И. Шаховский // Мир лингвистики и коммуникации. – 2007. – № 1 (6). – Режим доступа : http://tverlingua.ru/archive/006/content_6.htm.
6. Шаховский В. И. Что такое лингвистика эмоций [Электронный ресурс] / В. И. Шаховский // Мир лингвистики и коммуникации. – 2008. – № 3. – Режим доступа : http://tverlingua.ru/archive/012/3_shakhovsky.pdf.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

7. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / НАНУ, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1 (А–Г). – 632 с.; 2006. – Т. 5 (Р–Т). – 702 [2] с.
8. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1 (А–В). – 799 с.; 1974. – Т. 5 (Н–О). – 840 с.
9. Тлумачний словник української мови : [понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / за ред. В. С. Калашника]. – Х. : Прапор, 2005. – 992 с.